

УДК 336.717.063

І. В. Данильчук, аспірантка
кафедри політичної економії
ДВНЗ «Київський національний економічний
університет імені Вадима Гетьмана»

СУТНІСТЬ ТА ЗМІСТ ТРАНСАКЦІЙНИХ ВИТРАТ, ЇХ КЛАСИФІКАЦІЯ

У статті визначено сутність та зміст трансакційних витрат у рамках сучасної економічної теорії. Проаналізовано теоретичні підходи до їх класифікації.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: трансакційні витрати, трансакції, економічна теорія, нова інституціональна теорія, інституційна трансформація.

Становлення ринкових інститутів, надання Україні статусу країни з ринковою економікою, приватизаційні процеси та пов'язані із цим проблеми специфікації і захисту прав власності висувають теоретичні дослідження трансакційних витрат, актуальних для української економіки.

Проблеми формування нової інституціональної економічної теорії широко досліджуються економістами як країн з розвинутою ринковою економікою, так і країн на теренах колишнього СРСР. Серед них можна зазначити такі імена вчених-економістів, як: В. Автономов, А. Алчіан, М. Галабурда, Г. Демсец, К. Ерроу, Р. Коуз, Р. Капелюшников, І. Малий, Д. Норт., М. Олсон, А. Шастітко.

Якщо задатися питанням, яке з понять, що використовується в сучасній економічній теорії, є достатньо новим і в той же час найбільше вживається, то, швидше за все, це будуть саме трансакційні витрати. Дане поняття є ключовим пунктом нової інституційної теорії.

Поширеність аналізу впливу трансакційних витрат у роботах економістів пояснюється зростанням їх ролі у функціонуванні вітчизняної економіки в зв'язку з трансформацією та зростанням частки трансакційних витрат.

В сучасних умовах прискорення науково-технологічного прогресу, спеціалізації та глобалізації економічного простору, активніше виявляється тенденція до зростання трансакційних витрат, рівень яких у світовій практиці нерідко сягає половини вартості кінцевої продукції. Трансакційні витрати мають вирішальне значення для розміщення ресурсів і структури економічної організації. Різноманітність трансакційних витрат обумовлюється різноманітністю контрактних відносин, форм власності, типів фірм [3].

У сучасній економічній теорії трансакційні витрати мають різне трактування.

Спочатку трансакційні витрати розглядалися як витрати, пов'язані із використання механізму цін, або ринку, з чого виходив висновок про їх відсутність у внутрішньофірмових трансакціях. У свою чергу, деякі дослідники, зокрема, Ю. Ніханс, розвиваючи дану ідею, припускав, що трансакційні витрати можуть існувати тільки в ринковій економіці, що робить неможливим порівняння різних господарських систем, які побудовані на різних принципах координації дій людей. Ще більші труднощі виникають при дослідженні систем, що трансформуються. Один з можливих варіантів «пом'якшення» ситуації в концептуальному плані — використання теорії «адміністративного ринку» [14].

Неважко помітити, що визначення трансакційних витрат як витрат по експлуатації економічної системи, запропоноване К. Ерроу, суперечить такому підходу, оскільки витрати експлуатації існують у будь-якій реальній господарській системі. Якщо ж господарську систему визначати через сукупність взаємозв'язків, взаємодій між економічними агентами, то в загальній формі трансакційні витрати можуть розглядатися як витрати взаємодії. До питання про те, наскільки продуктивне й адекватне дане визначення, ми повернемося нижче. Відзначимо тільки, що існують значні розбіжності з приводу не тільки сфери утворення трансакційних витрат, але

і їх змісту. Проте множина видів трансакційних витрат є слідством багатьох підходів до вивчення даної проблеми, про що частково свідчить можливість інтерпретації витрат одного вигляду як витрат іншого вигляду (зокрема, витрат вимірювання як витрат захисту і специфікації прав власності, витрат опортуністичної поведінки як витрат вимірювання і т. д.) [4].

Т. Еггертссон тлумачить трансакційні витрати як витрати, що виникають, коли індивіди обмінюються правами власності на економічні активи і забезпечують свої права на власність [5].

Рональд Коуз вважає, що трансакційними називаються витрати у сфері обміну, пов'язані з передачею прав власності. Саме ним ця категорія була введена в економічну науку в 30-х роках у роботі «Фірма, ринок і право» і нині набула широкого поширення. Для здійснення ринкової трансакції потрібно визначити, з ким укласти угоду, умови укладання угоди, провести попередні переговори та підготувати контракт. Трансакційні витрати відіграють фундаментальну роль у формуванні інститутів і можуть як економічна категорія широко застосовуватися в дослідженні діяльності економічних, правових і соціальних інститутів. Аналіз динаміки трансакційних витрат надає можливості розкрити ті важелі та механізми, які визначають створення інституційних утворень, що сприяють цивілізованому співробітництву різноманітних форм послуг, виробництва, різних форм власності в рамках певних правил і правових процедур. Трансакційні витрати мають вирішальне значення для розміщення ресурсів і структури економічної організації.

Для визначення поняття «трансакційні витрати» є поняття «трансакція». При цьому важливо відрізнити трансакцію від обміну. У перекладі з англійського, дані поняття звичайно використовуються як синоніми. Проте нам здається, що лише використання мови неокласичної теорії робить відмінності формальними. Під обміном мається на увазі переміщення блага з рук одного економічного агента в руки іншого, що супроводжується зустрічним рухом іншого блага. Характеристиками такого обміну виступають відсутність тимчасового і просторового вимірювання, невизначеність якості відчуженого і привласненого блага. Інакше кажучи, механізм обміну базується на визначенні кількості благ, які пропонуються сторонами [14].

От чому в стандартних моделях часткової рівноваги використовується два показника: ціна і кількість, які, у свою чергу, можуть бути зведені до одного показника — кількості (достатньо пригадати, що ціна визначається як гранична норма заміщення конкретним благом грошей при обміні або споживанні). У свою чергу, трансакція означає обмін правами власності або правами на будь-яку діяльність (свободами). Таким чином, рух прав власності категоріально відособлений від переміщення товарів у просторі і часі. Це дозволяє виділити фізичні і правові характеристики товарів і відповідно види діяльності (послуг), які потрібні для їх формування і зміни — трансформаційні і трансакційні.

З погляду неоінституціоналізму, будь-який акт обміну є не що інше, як обмін «правами власності». Ці права передаються за допомогою контракту, який фіксує, які саме правочинності і на яких умовах підлягають передачі. Чим складніше залучені в обмін блага і чим складніша структура пов'язаних з ними трансакційних витрат, тим складніший контракт [13].

В економічній літературі відповідно до різного трактування існує багато класифікацій і типологій трансакційних витрат. Основні з них наведені в таблиці.

Першоосновою трансакцій є витрати, пов'язані з укладанням контрактів, але витрат вимагають також інші необхідні при цьому види діяльності — пошук інформації, наукове забезпечення, правовий захист, посилення конкурентоспроможності продукції підприємств тощо. Конкурентна боротьба вимагає від підприємства суттєвих додаткових зусиль на організацію і проведення науково-дослідних і патентно-ліцензійних робіт, створення потужної інформаційної бази, що розширює номенклатуру трансакційних витрат та їхній обсяг.

Таблиця 1

КЛАСИФІКАЦІЙНІ ОЗНАКИ ТРАНСАКЦІЙНИХ ВИТРАТ

Види трансакційних витрат	Характер витрат
Витрати, пов'язані з пошуком інформації щодо цін, якості товарів і трудових ресурсів, потенційних покупців або продавців	— торги, необхідні для виявлення позицій покупців і продавців; — укладання контрактів; — нагляд за партнерами з метою перевірки виконання ними умов контракту; — забезпечення виконання контракту і стягнення збитків в разі невиконання партнерами контрактних зобов'язань
Витрати, пов'язані з пошуком вигідних економічних зв'язків	— витрати на ведення конкурентної боротьби; — витрати на оплату послуг посередників; — витрати, пов'язані з помилками в організації і управлінні бізнес-системи; — витрати, пов'язані з подоланням цінового тиску конкурентів. — витрати, пов'язані з порушення договірних зобов'язань
Витрати, пов'язані з пошуком інформації	— витрати на пошук потенційних покупців чи продавців; — витрати на пошук інформації щодо ситуації на ринку; — витрати, що виникають внаслідок купівлі товарів-субститутів
Витрати, пов'язані з веденням переговорів і висновку контрактів	— витрати, пов'язані з веденням переговорів стосовно умов купівлі-продажу; — витрати, пов'язані з юридичним або позалегалним оформленням угоди
Витрати, пов'язані з вимірюванням та оцінюванням	— витрати на вимірювальну техніку; — витрати, пов'язані з контролем за якістю продукції; — витрати, пов'язані з контролем за кількістю продукції; — витрати, пов'язані з процесом вимірювання; — витрати, пов'язані з припущеними помилками
Витрати, пов'язані із специфікацією і захистом прав власності	— витрати на утримання судових, арбітражних та державних органів охорони правопорядку; — витрати від неякісної специфікації прав власності та ненадійного захисту
Витрати, пов'язані із опортуністичною поведінкою	— витрати на контроль за дотриманням умов угоди; — витрати, пов'язані з запобіганням опортунізму

Витрати пошуку інформації пов'язані з пошуком потенційних покупців і продавців. Неповнота наявної інформації призводить до додаткових витрат, пов'язаних з покупкою товарів за цінами вище рівноважних (або продажем нижче рівноважних), з втратами, які пов'язані з покупками товарів-субінститутів.

Витрати ведення переговорів і формування контрактів вимагають витрат часу і ресурсів. Витрати, пов'язані з переговорами про умови продажу, юридичним оформленням операції, нерідко значно збільшують ціну речі, що продається [13]. Для України ці витрати можна розглядати у світлі надзвичайно складного і нечіткого законодавства, коли можливе різне тлумачення одного й того ж нормативно-правового акта.

Витрати вимірювання пов'язані не тільки з прямими витратами на вимірювальну техніку, але і з помилками, які неминуче виникають у цьому процесі. В цьому випадку певну економію обумовлює стандартизація продукції, що випускається, а також гарантії, що надаються фірмою (безкоштовний гарантійний ремонт, право обміну неякісної продукції на якісну). Проте повністю ліквідувати витрати вимірювання ці заходи не можуть [9]. Витрати пошуку інформації і витрати виміру в

Україні є занадто високими через можливість ухилення від законодавчо закріплених стандартів.

Особливо великі витрати специфікації і захисту прав власності. У суспільстві, де відсутній надійний правовий захист, нерідко зустрічаються випадки порушення прав власності. До таких витрат можна віднести витрати на зміст судових і державних органів, які знаходяться на варті правопорядку. Поведінку сторін після контракту дуже важко передбачити. Нечесні партнери можуть виконувати умови договору мінімально або навіть ухилитися від їх виконання. Таким чином, поведінка індивіда, що ухиляється від умов дотримання контракту з метою отримання прибутку за рахунок партнерів, називається опортуністичною [9].

Витрати проведення переговорів і укладання угод, витрати специфікації і захисту прав власності, витрати опортуністичної поведінки високі через надзвичайну корумпованість українського суспільства. Однак, з іншого боку, високі трансакційні витрати легальної діяльності, тобто діяльності в рамках закону, можуть бути причиною високого рівня корупції в країні. Тут, як правило, йдеться про високі витрати укладання контрактів, про витрати специфікації і захисту прав власності, а також про витрати захисту від третіх осіб. За оцінками фахівців, ціна дотримання закону в Україні є надзвичайно високою.

Окрім наведених форм трансакційних витрат доцільно відзначити витрати, пов'язані із захистом від третіх осіб (держави, мафії та ін.), як частину корисного ефекту, отриманого в результаті виконання угоди.

Відома класифікація трансакційних витрат як ті, що виникають до та після укладання угоди (*ex ante* та *ex post*, відповідно). Якщо в якості етапів укладання угоди виокремити пошук партнера, узгодження інтересів, оформлення угоди, контроль за її виконанням, то класифікація трансакційних витрат буде такою (табл. 2).

Таблиця 2

Витрати <i>ex ante</i>	Витрати <i>ex post</i>
Витрати пошуку інформації включають витрати на пошук інформації про потенційного партнера, про ситуацію на ринку, а також втрати, пов'язані з неповнотою і недосконалістю інформації	Витрати моніторингу і попередження опортунізму стосуються витрат на контроль за дотриманням умов угоди й попередження ухилення від цих умов
Витрати проведення переговорів включають витрати на проведення переговорів щодо умов обміну, вибору форми угоди	Витрати специфікації і захисту прав власності включають витрати на утримання судів, арбітражу; витрати часу і ресурсів, необхідних для відновлення порушених у процесі виконання контракту прав, а також втрати від поганої специфікації прав власності й ненадійного захисту
Витрати виміру стосуються витрат, що є необхідними для виміру якості товарів і послуг	Витрати захисту від третіх сторін включають витрати на захист від претензій третіх осіб (держави, організованої злочинності тощо) на частину корисного ефекту, отриманого в результаті угоди
Витрати укладання угоди відображають витрати на юридичне або нелегальне (неформальне) оформлення угоди	Організаційні та експлуатаційні витрати пов'язані з використанням структур управління (часто не судів), куди звертаються для улагодження конфліктів

При всіх перевагах подібної класифікації залишаються поза увагою витрати, що виникають під час укладання угоди. Саме тому в класифікацію трансакційних витрат варто включити три групи витрат: витрати, що передують укладанню угоди, витрати на укладання угоди, витрати, що виникають після укладання угоди [7].

Трансакційні витрати необхідно розглядати як сукупність трансакційних втрат, що виникають під час обміну правами власності, і трансакційних затрат, які покликані зменшити ці втрати. Втрати утворюються внаслідок відмінності очікуваних результатів угоди від реальних. Трансакційні затрати сторони несуть окремо, щоб кожна могла забезпечити власні інтереси. Розподіл затрат суттєво залежить від характеристик попиту та пропозиції на об'єкти угод.

До трансакційних втрат перш за все варто віднести витрати:

- непередбачених подій;
- пов'язані з можливим різночитанням положень контракту;
- пов'язані з неузгодженістю законодавства або інших нормативно правових актів;
- відсутності дієвого контролю та примусу до наслідування законодавчих норм;
- опортуністичної поведінки.

Основні види трансакційних витрат:

- витрати укладання угоди;
- інформаційні витрати;
- витрати специфікації та захисту прав власності;
- витрати здійснення розрахунків.

Різноманітність класифікацій трансакційних витрат пояснюється відсутністю чіткого визначення цих витрат. багато підприємств і фірм, не витримуючи податкового і законодавчого тиску, який часто змінюється, йдуть у позалегальну економіку. Це зумовлено у першу чергу високими трансакційними витратами, пов'язаними з діяльністю в рамках законодавства.

Коли держава в процесі початкової специфікації прав власності не може наділити нею потенційно найбільш ефективних власників, а обмін правочинностями власності неможливий, зважаючи на дуже високі трансакційні витрати, відбувається перехід економічного суб'єкту в позалегальну економіку, тобто його відмова від використання в організації своєї діяльності норм писаного права (закону) та звернення до неписаного права — норм, зафіксованих у традиціях та звичаях, що виходять за межі права (особистості). Цікавим прикладом цього феномену є економіка латиноамериканських країн, де діяльність багатьох секторів економіки — роздрібною торгівлі, громадського транспорту, будівництва — базується на позалегальній системі прав власності. Наприклад, отримання офіційного дозволу на будівництво житлового будинку у Лімі займає приблизно чотири роки, тому все починається не з отримання дозволу у мерії, а із захвату ділянки під будівництво [12].

Значний внесок у розвиток трансакційного підходу внесли А. Алчіан і Р. Демсец. У роботі «Виробництво, інформаційні витрати і економічна організація» вони визначили суть фірми, виходячи з переваг корпорації, коли, спільно використовуючи який-небудь ресурс у складі цілої «команди», можна досягати кращих результатів, ніж діючи по-одиноці. Проте виробництво єдиної «команди» ускладнює оцінку внеску кожного учасника в загальний результат. Тому виникає потреба в контролі. Агент, який за угодою з іншими учасниками бере на себе функції контролера, стає власником фірми. Розвиваючи цей підхід, У. Меклінг і М. Дженсен визначили фірму як «мережу контрактів». Проблема фірми розуміється ними як проблема вибору оптимальної контрактної форми, що забезпечує максимальну економію на трансакційних витратах. Задача зводиться до вироблення тих контрактів, які були б краще всього пристосовані до особливостей кожної контрактної операції [6].

Отже, різноманітність класифікацій трансакційних витрат пояснюється відсутністю чіткого визначення цих витрат. І тому дослідники, розуміючи по різному їх сутність і, як правило, приділяючи більшу увагу одній певній причині їх виникнення, проводять різні класифікації. Найбільш чітким і ясним є визначення, що транс-

акційні витрати — це витрати у сфері обміну, в основі якого лежить не просто факт фізичної передачі благ, а обмін правами власності.

Проаналізувавши різні підходи до сутності трансакційних витрат та їх класифікації, можна зробити висновок, що суттєвою складовою трансакційних витрат в умовах України є дотримання умов податкового законодавства. А стимули до добровільного підпорядкування закону можуть з'явитися лише при умові спроможності держави сприяти зниженню трансакційних витрат в легальному секторі економіки.

З точки зору неокласичного підходу трансакційні витрати існують скрізь на ринку та можуть виникати під час передачі будь-яких прав, тому що учасники обміну мають знати один одного, спілкуватися та обмінюватися, тобто трансакційні витрати — це витрати на передачу прав власності. Вважається, що примусові витрати всередині фірми не є трансакційними. Трансакційні витрати складаються з тих, що виникають між фірмами або індивідами внаслідок ринкового обміну [7]. Отже економіка, що складається з однієї гігантської фірми або державної керованої економіки, була б економікою нульової трансакційної вартості.

Важливим напрямом дослідження перехідних процесів є аналіз процесу вироблення норм і правил. З огляду на те, що змін зазнають фундаментальні правила, критерії визначення якості конкретних (локальних) правил виявляються нечіткими. У такому випадку витрати визначення результативності дії політиків стають «забороненими». Звідси — високий рівень «раціональної непоінформованості» виборців, що підтверджується низьким рівнем активності виборців.

Щоб переламати таку несприятливу тенденцію, необхідно виробити мінімальний набір регулюючих правил, контроль за дотриманням яких був би можливий. У той же час цей набір повинен бути достатнім, щоб перешкоджати дії дезінтегруючих чинників.

Вивчення, аналіз та диференціація трансакційних витрат дозволили з'ясувати та узагальнити їх основні форми. Найчастіше в економічній теорії досліджуються п'ять основних форм трансакційних витрат.

Витрати пошуку інформації і витрати виміру в Україні є занадто високими через недостатній розвиток необхідних ринків. Особливо це стосується витрат проведення переговорів і укладання угод, витрат специфікації і захисту прав власності, витрат опортуністичної поведінки, високий рівень яких пояснюється надзвичайною корумпованістю українського суспільства. Однак, з іншого боку, високі трансакційні витрати легальної діяльності, тобто діяльності в рамках закону, можуть бути причиною високого рівня корупції в країні. Тут, як правило, мовиться про високі витрати укладання контрактів, витрати специфікації і захисту прав власності, витрати захисту від третіх осіб. Ціна дотримання закону в Україні є надзвичайно високою. Досліджуючи причини існування тіньової економіки в Україні з оглядом на класифікації трансакційних витрат, можна зробити висновок, що основними з них є високі витрати укладання контракту, витрати специфікації та захисту прав власності і витрати захисту від третіх осіб.

Як стає зрозумілим, трансакційні витрати необхідно розглядати як сукупність витрат, що виникають під час обміну правами власності, сформованими в ході еволюції суспільства.

Література

1. Бахтарі Е. Роль теореми Коуза в становленні нового інституціоналізму в другій половині ХХ ст. Автореферат к. е. н. — К., 2006. — С. 57, 157.
2. Bromley D. Economic Interests and Institutions. Basil Blackwell. 1989, P. 110.
3. Данько М. Теоретико-методологічний аспект визначення трансакційних витрат // Економічна теорія. — 2007. — № 1. — С. 36—46.
4. Эрроу К. Возможности и пределы рынка как механизма распределения ресурсов. — THESIS. — 1993. — Т. 1. — Вып. 1. — С. 66.

5. Эггертссон Т. Экономическое поведение и институты. — М., 2001.
6. История экономических учений (современный этап): Учебник / Под общ. ред. А. Г. Худокоромова. — М.: ИНФРА-М, 1999. — С. 209—210.
7. Иванова Н. Трансакційні витрати як показник здоров'я економіки. — Труды Одесского политехнического университета. Выпуск 1, 2002.
8. Кокорев В. Институциональные преобразования в современной России: анализ динамики трансакционных издержек. — Вопросы экономики. — 1996. — № 12. — С. 72.
9. Камышанская М. Государственная собственность в трансакционной экономике Украины. Автореферат к. е. н. — Донецк, 2004. — С. 17—30.
10. Лакатос И. История науки и ее рациональные конструкции. В кн.: Структура и развитие науки. — М.: Прогресс, 1978, С. 203—269; Лакатос И. Фальсификация и методология научно-исследовательских программ. — М.: Медиум, 1995, С. 78.
11. Малахов С. Некоторые аспекты теории несовершенного конкурентного равновесия (двухфакторная модель трансакционных издержек). — Вопросы экономики. — 1996. — № 10. — С. 93.
12. Милошик В. І. Проблеми визначення трансакційних витрат. — Наукові записки. Том 18. Економічні науки. — К., 2000.
13. Основы экономической теории: Учеб.-метод. пособие / Под. ред. Р. Н. Нуреева // Вопр. экономики. — 1996. — № 5. — С. 116—117.
14. Шаститко А. Трансакционные издержки (содержание, оценка и взаимосвязь с проблемами трансформации). — Вопросы экономики. — № 7. — С. 65—73.

Стаття надійшла до редакції 00.00.2008 р.